

Hegemonization of Progressivism Discourse (Jadidism) in “Bukhara Sharif” Newspaper

Seyyede Fahime Ebrahimi*

Assistant Professor of History, Allameh Tabataba'i University

(Date received: 15 Aug. 2019 - Date approved: 8 Mar. 2020)

Abstract

Although Central Asia's entry into the modern world in the nineteenth / thirteenth centuries was late in comparison with its neighbors, like all of them it was after the first military defeats against colonialism. In this region, the decline and backwardness of the Muslims occurred and then their astonishment was added step by step. Here was the point of intellectuals birth, which was then called “Jadidi”. They used to call their traditional and conservative rivals Qadimi (those who were bounded to their old ideas). Jadidi intellectuals who, as a result of their deep understanding of the extent of social, scientific, and cultural backwardness, and at the same time acquaintance with the accelerating and progressive Western civilization, understood the need for reform in all areas, had faced the dominant and hegemonic discourse of “Qadimism”. This group had many resources; one of the most important of these was its influence among the masses and finding a justified base among them. Jadidists who had found the origin of their intellectual thoughts outside their homeland borders needed to utilize internal resources to influence a society that was in transition from traditional to modernism otherwise they would be lost in the competition. The press was one of these tools in the service of Modernists throughout the modern world that the Qadimists had no interest in it and they forbade its reading. Although the only official newspaper of Bukhara was published with great risk, it provided the group with an unparalleled opportunity to introduce its semantic system (which included sub-concepts and intellectual elements) to new masses and by strengthening it, made their thoughts dominant. The present article is investigating this ambiguity and wants to study how this happened? In other words, the question is, “How does the Jadidists, despite the consolidation of the (old) discourse, made its semantic system hegemonic by using tools like the press?”

---

* E-mail: sfebrahimi@atu.ac.ir

In the present article, while avoiding entering into the usual discussion of new and old lawsuits and positive and negative judgments about them, we examine the issue how does Jadidism, despite the establishment and objectivity of the ruling (old) discourse, use the press to make its semantic system hegemonic? In order to come up with a comprehensive and accurate answer, we need a theoretical framework for pulling such a system out of the only Bukharas Newspaper and the most important official news agency, Bukharaye sharif. Therefore, we apply the Laclau and Mouffe discourse theory, which is highly effective in the context of the conflict between different political forces in society, and is useful in categorizing concepts and creating rational order in textual research. Our initial answer is Jadidi's newspaper writers while being aware of the state of the world and adhering to the original Islamic tradition, in an effort to awaken the religious wisdom of the masses, marginalized the rival semantic system that emphasized indigenous religious traditions and took steps to establish themselves.

The newspaper, as a tool that had a wide-ranging influence and was able to operate in extremely fragile conditions, attempted to go through this process by producing specific contents in three layers: First, to introduce the components of the semantic system and to represent its relation to the focal thought (nodal point). (The purpose of this section is to evoke the feelings of the audiences), another way is to highlight the concepts of backwardness (critique of the status-quo and description of the desirability) and religionism (aimed at provoking the audience sentiments). The above concepts are highlighted to enter into the field of competition with the dominant discourse in the newspaper. The third layer is making "the other" and marginalization of rival discourse. The method of presenting the semantic system is such that in order to reinforce the central idea of (religious progress) a set of sub-concepts are repeated in each article. In a way that was mentioned, the evolution and the changes of the world, it extends to Bukhara and raises a critique of society. In the next step, he points out the need for improvement, first using persuasive verses and arguments to persuade readers, then argue with them, and finally urging them to move on in order to avoid laziness, learn new sciences and industries and rid themselves of ignorance and backwardness. The crucial point is that throughout this process, it also wisely reads out the religious texts, meaning that by trying to redefine the Islamic texts and emphasize religious wisdom, it seeks to pull out of it an ordinance for living world and bring about social change. Religion-based progress as the theme of a Jadidists desire, for its consistency has some sub-concepts that reinforce it. These include scientism, rationality, education, and avoiding laziness. The theme that is constantly repeated is that religion

not only did not forbid the sciences that make the Muslim world happy, but also encourages it. In rationalism, it emphasizes that religion has led them to reason. For education, concepts of teacher and school are redefined according to the Islamic traditions and are compared to the status quo. For avoiding laziness, it was considered a disaster for the Muslim world and investigates its causes. Aware of the world situation and adhering to the original Islamic tradition, the new writers of the newspaper, while trying to awaken the religious wisdom of the people, pushed aside the rival semantic system that emphasized indigenous religious traditions and destiny and took steps to establish themselves.

After the publication of 153 issues of Bukhara Sharif, the tsarist government representative in Bukhara saw that the newspaper was publishing reformist notions not only in Bukhara but throughout Central Asia. It shows that Jadidits were successful in their ways, so under the name of Bukhara emir, they closed the newspaper in 1913 when its material and spiritual powers had reached its perfection. Due to the importance of this important cultural event, today Tajiks call the first day of its publishing the Press Day in their country.

Keywords: Bukhara, Discourse Theory, Jadidism, Progressivism, The Newspaper Bukhara Sharif.

هژمونیک‌سازی گفتمان ترقی‌خواهی (جدیدی) در روزنامه بخارای شریف

سیده فهیمه ابراهیمی*

استادیار تاریخ، دانشگاه علامه طباطبائی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۲۴ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۸/۱۲/۱۸)

چکیده

شکل‌گیری جریان نوگرایی در فرارود قرن نوزدهم/سیزدهم که نظام اندیشه‌ای مسلط بر آن به دلیل تعامل‌نداشتن با جهان در رکود و ایستایی کم‌نظیری بود، آغاز رقابتی جدی و پرتنش میان دو جریان فکری بود. مطالعه این رقابت، ابهام جدی در مورد نحوه به‌کارگیری قدرت و یارگیری آن‌ها در جامعه ایجاد می‌کند. در این نوشتار با پرهیز از ورود به بحث مرسوم دعوای جدیدی و قدیمی و قضاوت مثبت و منفی درباره آن‌ها، این مسئله را بررسی می‌کنیم که چگونه جریان جدیدی با وجود تثبیت و عینیت گفتمان حاکم (قدیمی)، با استفاده از ابزار مطبوعات نظام معنایی خود را هژمونیک می‌سازد؟ چارچوبی که برای نظم‌بخشی و دقت در متن روزنامه به کارگرفته می‌شود، نظریه گفتمان لاکلا و موفه است؛ زیرا در شرایط وجود دشمنی میان نیروهای سیاسی مختلف در جامعه در دسته‌بندی فرایندی مفاهیم کارکرد مناسبی دارد. پاسخ آغازین ما این است: «محرران جدیدی روزنامه با آگاهی از احوال جهان و تمسک به سنت اصیل اسلامی، ضمن تلاش برای بیداری خرد دینی توده‌های مردم، نظام معنایی رقیب را که بر سنت‌های بومی و دینی تأکید داشت به حاشیه راندند و در راه تثبیت خود گام برداشتند». نتیجه این شد که فرایند هژمونیک‌سازی نظام معنایی جدیدی در روزنامه بخارای شریف به وسیله معرفی خرده‌مفاهیم جدیدی، برجسته‌سازی مفاهیم پذیرفته‌شده و همچنین غیریت‌سازی ضعیف گفتمان رقیب، صورت پذیرفت.

واژگان اصلی

بخارا، ترقی‌خواهی، جدیدی، روزنامه بخارای شریف، نظریه گفتمان.

مقدمه

چالش دو گفتمان ترقی خواه و سنت گرا که در قرن نوزدهم/سیزدهم در همه دنیای اسلام ظهور کرد، در فرارود و به ویژه در امارت بخارا جلوه بیشتری داشت؛ زیرا این سرزمین دژ مستحکم سنت گرایی بود و انزوای چندین قرنی فرارود، این رویکرد را به تعصب شگفت انگیزی بدل کرده بود. روشن فکران که به جدیدی مشهور بودند در نتیجه درک عمیق دامنه عقب ماندگی اجتماعی، علمی و فرهنگی و هم زمان آشنایی با مدنیت و فرهنگ شتابان و پیشروی غرب به درک ضرورت اصلاحات در همه حوزه ها پی برده بودند، اما جبهه قدرتمندی متشکل از نمایندگی حکومت روسیه در بخارا، دربار امیر و علمای قدیمی و به تبع آن توده های مردم (اگر از مخالفت توده ها سخن نگوئیم دست کم نامأنوس بودن مردم با این جریان فکری را می توانیم قطعی تلقی کنیم) در برابر آنها قرار داشتند، بنابراین دل گرم به هیچ قدرت حمایت گری نبودند. چنین شرایطی به صورت طبیعی زمینه های نابودی آنها را فراهم می کرد. در نتیجه، در نگرانی ترس از نابودی، اراده کردند تا بنا بر نیازهای اجتماعی و سیاسی جامعه و نیز کاستی های خود به عنوان جریانی نوپا و نوظهور، نظام معنایی خود را بازساخته و آن را به عنوان نظامی کارآمد عرضه کنند. بازتعریف واضح تر این شرایط با کاربست نظریه گفتمان لاکلا و موفه^۱ این گونه است: جامعه به شدت سنتی بخارا در آستانه ورود نوشدگی، گفتمان و نظام معنایی را به رهبری علما و حکومت امیری راهبری می کرد که به دلیل بی رقیب بودن و یکپارچگی در مفصل بندی^۲ دال های^۳ خود انسجام کم نظیری داشت. جریان روشن فکری به تدریج به عنوان یک رقیب توانست خرده مفاهیم و عناصر اندیشه ای جدیدی را به کار بگیرد و

۱. نظریه گفتمان لاکلا و موفه حکایت از آن دارد که همه پدیده های اجتماعی در تأثیر فرایندهای گفتمانی شکل می گیرند و هویت خود را در اثر رابطه ای شکل می دهند که با مفصل بندی میان عناصر گوناگون به وجود می آید (Tajik, 2004: 46). در واقع گفتمان ها مفصل بندی مجموعه ای منسجم از افراد، مفاهیم و واژگان هستند که پیرامون یک دال برتر قرار گرفته اند و با تثبیت معنای خود، نظام معنایی و موجودیت آنها شکل می گیرد. در هر جامعه ای معمولاً یکی از گفتمان ها ویژگی هژمونیک می یابد. در نتیجه گفتمان ها همواره در وضعیت تخاصم و تثبیت مرز خود با سایر گفتمان ها و سرانجام هژمونیک سازی هستند. برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: Laclau and Mouffe, 1985.

۲. در عمل مفصل بندی، میان عناصر گوناگون چنان ارتباطی ایجاد می شود که کلیتی منسجم به وجود می آید و یک گفتمان پدید می آید (Laclau and Mouffe, 2002: 102).

۳. دال ها اشخاص، مفاهیم، عبارت ها و نمادهای انتزاعی یا حقیقی هستند که در چارچوب گفتمانی خاص بر معانی خاص دلالت دارند (Kasraee and Pouzesh Shirazi, 2009: 344).

گفتمان نویی ارائه کند. از این زمان گفتمان «جدیدی»، مهم‌ترین رسالتش این بود که تلاش کند این نظام معنایی را هر چند به صورت موقت، تثبیت و هژمونیک^۱ کند، بنابراین همچون همتایانش در سراسر دنیای اسلام برای رسیدن به این هدف به ابزارهای نوین تمسک جست. از مجموع این ابزارها آنچه در این نوشتار به آن توجه می‌کنیم مطبوعات و به‌طور مشخص روزنامه بخارای شریف است. پاسخ این ابهام را می‌طلبیم که چگونه جریان جدید و نوگرا با وجود تثبیت و عینیت گفتمان قدیم، با ابزار روزنامه، نظام معنایی خود را هژمونیک می‌سازد؟ پاسخ آغازین و مدعای ما این است: «نویسندگان جدیدی روزنامه با آگاهی از شرایط جهان و تمسک به سنت اصیل اسلامی، ضمن تلاش برای بیداری خرد دینی توده‌های مردم، نظام معنایی رقیب را که بر سنت‌های بومی - دینی و تقدیرگرایی تأکید داشت به حاشیه راندند و در راه تثبیت خود گام برداشتند». مطالعات پیشینی صورت گرفته در حوزه جریان روشن‌فکری فرارود اکنون به سطح قابل قبولی رسیده است، اما در این مطالعات توجه بسیار ناچیزی به مهم‌ترین منبع دست‌اول این دوره یعنی روزنامه بخارای شریف شده است. توجه به این موضوع که دراصل در این دوره منابع مکتوب رشد اندکی داشته‌اند و امکان چاپ آسان آثار تولیدی نیز نبود، سبب شگفتی است. تنها مقاله مستقلی که در این زمینه نگاشته شده است، مقاله نجم‌الدین کاویانی است (Kaviani, 2007) که در واقع، معرفی کامل و جامعی است از روزنامه و بخش‌های مختلف آن و می‌تواند مقدمه بسیار مناسبی برای آشنایی پژوهشگران حوزه فرارود با این روزنامه باشد.

بستر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ظهور روزنامه بخارای شریف

ولایت باشکوه بخارا در سالهای پایانی قرن ۱۳/۱۹ با شکل‌گیری شهر کوچک روس نشین در ۱۵ کیلومتری خود در کاگان (که بخارای نو نامیده شد)، تلویحاً و گاهی تصریحاً بخارای کهنه نام گرفت. روایت کهنگی بخارا حاصل منظومه‌ای از تحولات سیاسی و اجتماعی بود که از قرن ۱۶/۱۰ در این سرزمین آغاز شده و متفاوت از دیگر بخش‌های دنیای اسلام از نفوذ تدریجی و طبیعی جریان نو سازی آن را دور ساخته است. البته این نفوذناپذیری پایدار نبود و شرقی‌ترین قدرت غربی یعنی روسیه، بنا بر واردکردن آن به شاهراه تمدن گذاشت. در مه

۱. مفهوم هژمونی یا استیلا درباره این موضوع است که در ساحت سیاست و اجتماع چه کسی برتر است (Marsh and Stoker, 1999: 209).

۱۸۶۶م/۱۲۸۳ق در منطقه «یرجار» ارتش بخارا به فرماندهی امیر مظفر در برابر روسیه شکست خورد. بعد از بستن پیمان صلح با روسیه در سال ۱۸۶۸م/۱۲۸۵ق. امارت از استقلال خارجی خود محروم شد و نمایندگی سیاسی روسیه به عنوان حافظ منافع امپراتوری در کاگان ایجاد شد (Becker, 2004: 104). راه آهن سراسری دریای خزر، بخارا را با جهان خارج پیوند داد، شهرهای به شکل کامل روسی در امتداد این خط ایجاد شد و نفوذ نوگرایی در بخارا نیز شدت گرفت. با وجود این، گاسپیرالی، نامدارترین رهبر جدیدی تاتار (۱۸۵۱ تا ۱۹۱۴/۱۲۶۷ تا ۱۳۳۲) در خصوص بخارا می گوید که این امارت نمونه منفی یک جامعه مسلمان عقب افتاده و ناآگاه است. در چنین شرایطی روشن فکران تاتار به کمک بخاراییان آمدند، مدرسه های جدید را در آنجا به راه انداختند و پس از آن بخاراییان راه را ادامه دادند (Modirshanechi, 1999: 19-20). انتشار روزنامه بخارای شریف نیز در چنین بستری به همت اقلیت ترقی خواه صورت پذیرفت.

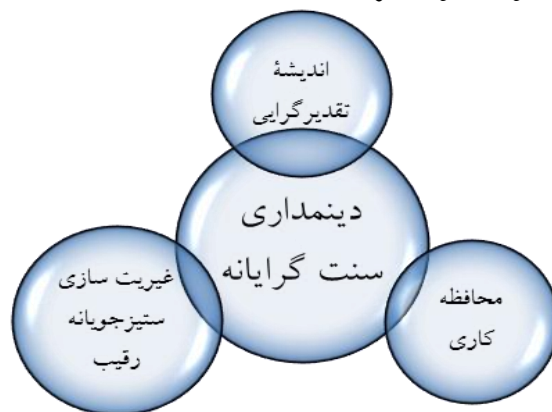
زمینه انتشار روزنامه بخارای شریف

بررسی نحوه ورود جریان نوشدگی در فرارود، صفت یکبارگی و تدریجی نبودن را برجسته می سازد. تنها مردان کمی بخش هایی از نوگرایی تاتارهای نوگرا را درک کرده بودند. اما این جریان تنها پس از ورود روس ها تبدیل به یک گفتمان شد. نوگرایان بخارایی، این روند را متناسب با سلسله مراتب اجتماعی و به صورت تدریجی تجربه نکرده اند؛ اندیشه نوگرایی آن ها به یکباره با بازگشایی درهای بخارا به روی جهان مدرن متولد شد و برای تکامل نیز زمان اندکی داشت. نگاهی به مفصل بندی نظام معنایی گفتمان قدیمی در تصویر ۱، فهم شرایطی که جدیدی ها در آن فعالیت می کردند را تسهیل می کند.

در برابر این نظام معنایی مأنوس برای بومیان کم سواد دنیاندیده، هدف روشن فکران، خلق یک جنبش اصلاح گرانه بود تا ضمن آنکه با علوم و اندیشه های مدرن سازگاری داشته باشد، حافظ ارزش ها و فرهنگ جامعه اسلامی نیز باشد و البته به طور کامل برای توده ها نامأنوس بود. بنابراین در کنار غیریت سازی ستیزه جویانه گفتمان قدیمی، کارشکنی های روس ها و مخالفت دربار امیر (که در آن نیز علمای قدیمی و روس ها نفوذ داشتند)، جدیدی ها در گام نخست تلاش کردند پشت کردن مردمی به اندیشه های خود را با رشد آگاهی آن ها به اقبال بدل سازند. صدرالدین عینی از جدیدیان بخارا، می گوید: ملت پروری آن است که اهلی دانا شوند. این گونه قوت حاصل می شود و می توان

برای کارهای بزرگ (تغییر) اقدام کرد (Aini, 1984: 6-94). ... پس از آن اصلاحات خود به خود یا به اجبار افکار عمومی صورت خواهد گرفت (Aini, 1984: 98).

تصویر ۱. نظام معنایی گفتمان قدیمی

Source: Author

با رسمیت یافتن فعالیت‌های جدیدیان به تدریج انحصار گفتمان قدیمی بر تعریف فرهنگ، متزلزل شد؛ بنابراین غیریت‌سازی آن‌ها ستیز بیشتری یافت و فضا را برای جدیدیان دشوارتر کرد. اقدام‌هایی مانند بدنام ساختن جدیدی‌ها، به‌منظور کاستن از تأثیر اندیشه‌های جدید بر مردم (Shakouri, 2012: 24)، بدگویی سیاسی علیه آن‌ها، به‌منظور حساس‌کردن حکومت و مقام‌های روسیه نسبت به آن‌ها^۱ و بدعت‌خواندن یادگیری علوم جدید و ابزارهای جدید همچون روزنامه^۲ هر یک خود موضوع مقاله‌ای مجزاست.

در هجوم پیوسته‌ای که تلاش‌های جدیدی‌ها در دل آن جاری بود، به‌طور طبیعی جواز انتشار روزنامه نباید به راحتی صادر می‌شد؛ بنابراین مسیر انتشار نخستین روزنامه فارسی‌زبان، ناهموار و سخت بود. سرانجام روس‌ها هم به این شرط که حق سانسور روزنامه بر عهده آن‌ها باشد، پذیرفتند که از حکومت بخارا برای انتشار روزنامه امتیاز بگیرند و به‌هیچ شکل گمان

۱. قدیمی‌ها، ترقی‌خواهان را متهم سیاسی خوانده و می‌گفتند این‌ها جریده ترکیه می‌خوانند و با اهل سیاست ترکیه رابطه دارند (Aini, 2002: 26). از همین زمان بود که دیگر روزنامه‌های تاتار مانند الفت، یولدوز و ارشاد و جبل‌المتین به بخارا راه یافتند (Motamednejad, 2011: 40).

۲. در مناظره‌ای عالم قدیمی به جدیدی می‌گوید: مگر اجداد شما گزیده (روزنامه) می‌خواندند؟ خدا هرچه خواهد همان خواهد شد. خواندن گزیده رفته‌رفته انسان را کافر می‌کند (Ayeneh, 1914, No. 14: 3). آن‌ها خواندن مطبوعات را به بهانه کتاب با بیان بودن، منع می‌کردند (Golmoradzadeh, 2002: 91).

نمی‌کردند که روزنامه در مدت کوتاهی در بیداری افکار و خودآگاهی مردم مؤثر باشد. عینی می‌گوید: «مسلك این مأموران اغفال مسلمانان بود. این مسلك را با تنگ‌چشمی که در سیاست دارند پیشه کرده بودند، و الاً برای همه معلوم است که رعیت مدنی همواره از رعیت وحشی بهتر و نافع‌تر به حکومت است» (Aini, 2002: 7-75).

این‌گونه بود که در سال ۱۳۳۰/۱۹۱۲ به همت علمای روشن‌فکر جدیدی، در چاپخانه بخارای نو (کاگان) نخستین شماره از روزنامه منتشر شد. تحریر این روزنامه به عهده میرزا جلال یوسف‌زاده بود که از باکو به بخارا دعوت شده بود.^۱ میرزا جلال در نخستین شماره آن (۱۱ مارس ۱۳۳۰/۱۹۱۲) اعلام کرد: «مقاله‌های مغایر با مسلك ترقی‌خواهانه درج نخواهد شد». این نکته در معین‌کردن هدف و مرام و آرزوهای روزنامه مهم است. به دلیل جمع‌ساختن سفارت روس در همین شماره تأکید شده است که «میزان مندرجات، مطابقت با قرآن شریف خواهد بود. مسلك بخارای شریف ترقی‌یافته، احتیاجات و لوازم اهالی بخارا و عموم اسلام را شرح خواهد کرد» (Bukhara Sharif, 1912, No. 14: 1).

پس از انتشار ۱۵۳ شماره از بخارای شریف، نمایندگی حکومت تزاری در بخارا که می‌دید این روزنامه نه تنها در بخارا بلکه در همه فرارود نفوذ کرده است و اندیشه اصلاح‌طلبی را ترویج می‌کند، به نام امیر آن را در سال ۱۳۳۱/۱۹۱۳ هنگامی که به کمال رسیده بود، بستند (Aini, 1981: 146).

فرایند هژمونیک‌سازی نظام معنایی ترقی‌خواهی

دستیابی به هژمونی که هدف یک گفتمان به شمار می‌رود به کمک تثبیت معنا امکان‌پذیر خواهد بود، اگر افکار عمومی معنایی مشخص برای یک خرده‌مفهوم (دال) را هر چند به‌طور موقت بپذیرند، آن دال تثبیت می‌شود و با هژمونیک‌شدن خرده‌مفاهیم (دال‌های) یک گفتمان، کل آن گفتمان هژمونیک می‌شود (Kasraee and Pouzesh Shirazi, 2009: 350). ابزارهای گوناگون و متنوعی که جدیدی‌ها در تثبیت نظام اندیشه‌ای خود از آن بهره می‌بردند، در مجموع به‌عنوان یک کل برای آن بود تا بتوانند اندیشه مرکزی گفتمان ترقی‌خواهی را در درون نظام تک‌گفتمانی بخارا تقویت کنند و به تدریج مسلط سازند. روزنامه به‌عنوان ابزاری که دامنه نفوذ گسترده‌ای داشت و در شرایط بسیار شکننده امکان فعالیت یافت، تلاش دارد تا این فرایند

۱. به دلیل اهمیت این رویداد مهم فرهنگی تاجیکان این روز را روز مطبوعات می‌نامند.

را با تولید محتوایی ویژه در سه لایه طی کند: نخست، معرفی اجزای نظام معنایی (دال) خود و بازنمایی ارتباط آن با اندیشه کانونی (دال مرکزی). در این بخش هدف درخواست اندیشه‌ورزی از سوی مخاطب است. دیگری برجسته‌سازی مفاهیم عقب‌ماندگی، نقد وضع موجود و تشریح وضع مطلوب و دین‌خواهی با هدف برانگیختن احساس مخاطبان. این مفاهیم برای ورود به عرصه جدی رقابت با گفتمان حاکم در روزنامه پرننگ می‌شود. لایه سوم غیرت‌سازی و به‌حاشیه‌رانی گفتمان رقیب است.

الف) معرفی دال‌های نظام معنایی گفتمان ترقی‌خواهی در روزنامه بخارای شریف

مهم‌ترین چیزی که از شماره نخست تا پایان به‌ویژه در سرمقاله‌ها رخ می‌نماید بهره‌گیری از ادبیاتی است که در دیگر آثار جدیدی‌ها کمتر دیده می‌شود. کلام ملایم، لطیف و مؤثر با رویکردی دردمندانه، مختص روزنامه است. در گام نخست تلاش بر این است تا تنها با برگزیدن عنوان‌هایی متفاوت خوانندگان را اندکی به اندیشه وا دارد: «چه باید کرد؟»، «وقت عزیز است»، «عقل و جهل»، «دین و تمدن»، «چه خواهد شد؟» و... گاهی برای تفهیم بیشتر از شیوه مناظره میان دو گفتمان بهره می‌گیرد و برای باوراندن و جانداختن مطالب، نقطه شروع حرکتش را از دین آغاز و به دین ختم می‌کند. در این بخش ضمن شناسایی اجزاء نظام معنایی گفتمان جدیدی در روزنامه، به این پرسش پاسخ خواهیم داد که چه شاخصه‌ها و مؤلفه‌هایی در روزنامه برجسته می‌شود. از مجموعه سرمقاله‌ها چنین بر می‌آید که اندیشه (دال) مرکزی^۱ و گره‌گاهی که نظام معنایی جدیدی حول آن مفصل‌بندی می‌شود «ترقی دین‌مدارانه»^۲ است. این مفهوم در همان صفحه نخست روزنامه در شناسنامه آن در دو خط مشهود است: ۱. مقاله‌ها مغایر با مسلک ترقی‌خواهانه درج نخواهد شد ۲. میزان مندرجات، مطابق قرآن شریف و ضرورت اسلام خواهد بود.

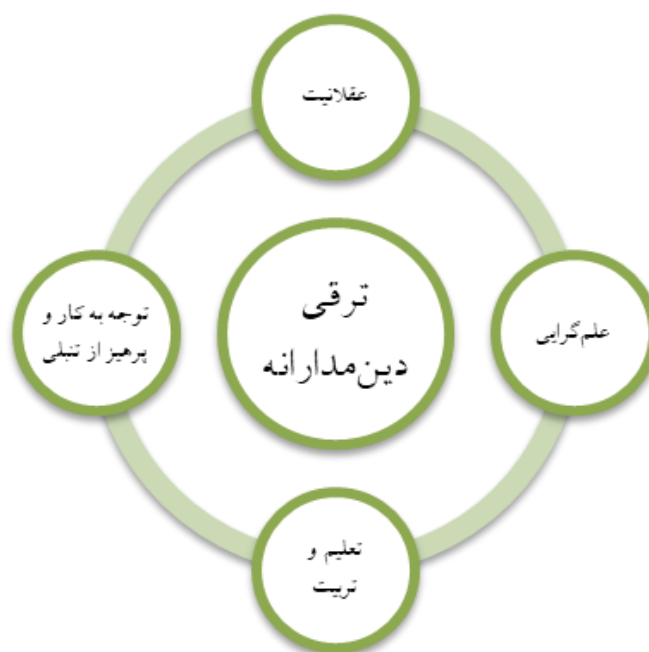
شیوه ارائه نظام معنایی به‌گونه‌ای است که برای تقویت اندیشه مرکزی (ترقی دین‌مدارانه) مجموعه‌ای از خرده‌مفاهیم (دال) همواره در هر مقاله‌ای تکرار می‌شوند. به این

۱. به شخص، نماد یا مفهومی که سایر دال‌ها حول محور آن جمع و مفصل‌بندی می‌شوند دال مرکزی (Nodal point) می‌گویند.

۲. دین‌مداری دال مشترک هر دو گفتمان است اما معانی آن در هر دو متضاد است. دین‌مداری جدیدی نظام اندیشه‌ای است که سازگاری کامل با مدنیت دارد و دراصل بنیان ترقی‌خواهی است، اما دین‌مداری قدیمی، وفاداری به سنت لایتغیر است که تهدید آن بدعت و حرام است.

صورت که به طور معمول، ابتدا ترقی دنیا و تغییرهای جهان بیان می‌شود بعد تعریضی به بخارا می‌زند و نقدی را از جامعه مطرح می‌کند، در گام بعد نیاز به پیشرفت را یادآور می‌شود و برای متقاعد ساختن خوانندگان ابتدا از آیات و روایات بهره می‌گیرد و سپس از آن‌ها می‌خواهد که حرکت کنند، از تنبلی بپرهیزند، علوم و صنایع جدید را بیاموزند و جهل و عقب ماندگی را رها کنند. نکته بسیار مهم این است که در همه این فرایندها هم‌زمان خردورزانه به بازخوانی متن‌های دینی نیز می‌پردازد؛ به این معنی که با بازتفسیر متن‌های اسلامی و تأکید بر خرد دینی تلاش دارد تا از آن مرام‌نامه‌ای برای دنیا بیرون بکشد و در ایجاد تغییر اجتماعی از آن بهرمنند شود.

ترقی خواهی مبتنی بر دین به عنوان درون‌مایه خواهش جدیدی‌ها برای قوام خود، خردمفاهیمی را در اطراف دارد که سبب تقویت آن می‌شوند و این‌گونه مفصل‌بندی آن قابل ارائه است:

تصویر شماره ۲. مفصل‌بندی مفاهیم گفتمان ترقی خواهی

Source: Author.

۱. علم‌گرایی^۱

نخستین و مهم‌ترین مؤلفه جریان نوگرایی در سراسر جهان، اندیشه پیشرفت و تغییر جهان است و نخستین اثر این گرایش، توجه به علوم تجربی است؛ زیرا برخلاف علوم دیگر، علوم تجربی توانایی تغییر جهان را دارند. به‌منظور تفهیم این علوم، روزنامه ناگزیر است تأکید کند که مفهوم علم تنها آنچه نزد بخاراویان مشهور است، نیست و در دسته‌بندی جدید خود هوشمندانه ابتدا علمی را که حرام است تعریف می‌کند. بدین ترتیب با منطق، علوم مورد نظر خود را از این دایره بیرون می‌آورد. سپس برای تکمیل همراهی مخاطبان به سراغ علوم آشنا می‌رود و آن‌ها را علم به فرائض (مربوط به حیات دینی) می‌نامد. هدفی که قصد قبولاندن و ایجاد اجماع در خصوص آن را دارد در شاخه پایانی معرفی می‌شود و آن را علوم لازمه می‌نامد. این شاخه نوین و ناشناخته برای مخاطب بخارایی باید از نقطه‌ای معرفی شود که اجماع و فهم بیشتری بر روی آن وجود دارد؛ بنابراین در گام نخست به سراغ تاریخ به‌عنوان یکی از علوم لازم و جدید می‌رود. علم لازم بعدی جغرافیاست؛ زیرا سرحد وطن را معلوم کرده و مقدمه حب‌الوطن (وطن‌دوستی) است که فرموده‌اند از ایمان است. در توضیح علم حساب می‌گوید: حد اعلای آن همان جبر و مقابله است که از اختراع‌های عرب بوده و به‌واسطه آن اروپا ملت اسلام را مزدور و حمال خود کرده است (Bukhara Sharif, 1912, No. 2: 85). ضرورت علم سیاست را این‌گونه بیان می‌دارد که این علم در واقع، قوانین انتظام امور مسلمین و دفاع از دشمن است و موضوع جدیدی نیست؛ زیرا به‌واسطه همین علم در اندک زمانی، اسلام وسعت یافت و مسلمانان با رهاکردن این علم امروزه به روز سیاه نشستند (Bukhara Sharif, 1912, No. 85: 2). روزنامه، ناکامی‌های روزمره بخاراویان را نیز مربوط به بی‌علمی می‌داند. «فقر کشاورزان و موفق‌نبودن در کشاورزی، تنها آسمانی نیست، بلکه علت زمینی نیز دارد و مقصرش بخاراویان هستند. اگر می‌خواهند مملکتشان ترقی کند باید بعضی قواعد قدیمی را تغییر دهند و از بعضی کارهای کهنه دست بردارند» (Bukhara Sharif, 1912, No. 24: 3). درونمایی که پیوسته تکرار می‌شود این است که دین نه تنها علمی را که موجب سعادت دنیای مسلمانان می‌شود منع نکرده، بلکه بدان ترغیب نیز کرده است.

۱. فطرت، از اندیشمندان جدیدی می‌گوید ریشه همه بدبختی‌ها بی‌علمی است. علم است که نبودش متمدنان ایران زمین را به حبیض تنزل و ذلت کشانده است و وجودش مшти جزیره‌نشینان انگلیسی را فرمانروای هند و مصر کرده است. نامتمدنان روس را مالک‌الرقاب مسلمین تاتار، قرقیز، ترکستان و قفقاز کرده است (Fitrat, 1992: 14).

۲. تعلیم و تربیت

هدف ترقی‌پرووران بخارایی در توجه به تعلیم و تربیت و تغییر نظام کهن آموزشی، از دغدغه آن‌ها برای آگاه‌کردن جامعه از عقب‌ماندگی و بیدارکردن آن‌ها برمی‌خاست. روشن‌فکران این منطقه به پیروی از همتایان تاتارستانی خود می‌دانستند که مسیر پیشرفت و ترقی جامعه را باید از ساختار آموزشی آغاز کرد؛ زیرا در بخارا بسترها و زیرساخت‌ها برای ترقی به‌هیچ شکل فراهم نبود. جدیدیان ساختار نظام کهن آموزشی را به‌صورت یکپارچه نیازمند تحول می‌دانند، اما در طراحی راهبرد خود گام‌به‌گام پیش می‌روند. در گام نخست، هدف آن است تا مخاطبان خود را متقاعد سازند که شیوه مرسوم آموزشی نقص‌های جدی دارد؛ بنابراین در روزنامه می‌نویسند: «در کیفیت تحصیل علم خودمان باید نگاه کنیم و در اصلاحش بکوشیم. عالمان باید در اصلاح و آسان‌کردن وضع تحصیل ما بکوشند. با این روش حتی برای یادگیری زبان عربی یک عمر وقت می‌خواهد و بقیه علوم دینی می‌ماند» (Bukhara Sharif, 1912, No. 5: 3)؛ «همه دنیا روش خود را اصلاح کرده و زمان آموزش هر شاخه‌ای را بسیار کوتاه‌تر کرده‌اند» (Bukhara Sharif, 1912, No. 91: 3).

در آسیب‌شناسی جدیدیان از شیوه آموزش که در روزنامه ارائه می‌دهند، مسئولان امور آموزشی را نیز مقصر می‌دانند؛ اما برخلاف رویه جدیدیان، روزنامه حمله شدیدی به عالمان امر ندارد که مدرسان مدرسه‌های بخارا هستند و فقط به ارائه راهکار بسنده می‌کند.^۱

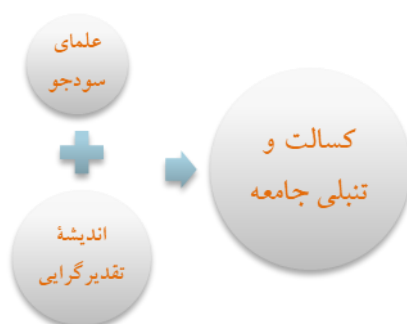
گام دیگر معرفی مدرسه‌های جدید است که در آن هم روش آموزش اصلاح می‌شود و هم در کنار علوم واجب دینی، علوم نافع جدید نیز در مدت کوتاهی آموزش داده می‌شود. در شماره ۹۷ می‌نویسند: «از ابتدای انتشار، نیت ما ترقی علوم بوده است. مکرر اشاره و تصریح به لزوم اصلاح وضع تعلیمات اسلامی کردیم». در ادامه به مناسبت افتتاح مدرسه‌ها می‌گوید: به‌واسطه داشتن علوم جدید، تفسیر قرآن شریف و فهم نکات و دقائق اسلامی بهتر و کامل‌تر می‌شود. از این‌رو تجدید و تغییر درس‌ها موافق فهرست زمان حاضر از اهداف مهم شمرده می‌شود (Bukhara Sharif, 1912, No. 98: 2). پس از اصلاح روش و تغییر درس‌ها بدون آنکه تعرضی به معلمان مدرسه‌های سنتی داشته باشد، نقش معلم را برجسته می‌سازد و در یک سرمقاله ویژگی‌های معلم ایده‌آل را با تمسک به سنت اسلامی مطرح می‌سازد (Bukhara Sharif, 1912, No. 99: 2).^۲

۱. یکی از راهکارها که تأکید بسیاری بر آن می‌شود تشکیل جمعیت معارف است که هدف از آن، ترقی رعیت در علوم و معارف است (Bukhara Sharif, 1912, No. 6: 2).

۲. در بخارا چنین اعتقادی وجود داشت که هر ملایی که از دستش کاری بر نمی‌آمد و فضل و کمالی نداشت، باید معلم می‌شد (Aini, 2002: 19).

۳. توجه به کار و پرهیز از تنبلی

از نظر جدیدی‌ها یکی از مهم‌ترین آفت‌های دنیای اسلام، تنبلی و کسالت است و البته در اساس هیچ ربطی به نفس اسلام ندارد. نویسندگان روزنامه در نگاه آسیب‌شناسانه و بررسی شالوده‌های این آفت به دو عامل علمای سودجو و اندیشه‌تقدیرگرایی می‌رسند.

تصویر شماره ۳. آسیب‌شناسی آفت کسالت در دنیای اسلام

Source: Author.

روزنامه بر این موضوع تأکید دارد که مسلمانان استعداد فهمیدن دارند، اما همین که زمان عمل می‌رسد لنگ و سرد می‌شوند، زیرا قرن‌هاست که گروهی از عالمان سودجو در لباس علم و عرفان دکان‌داری کرده و آن‌ها را زیردست نموده‌اند؛ بنابراین آن‌ها به تدریج نسبت به علم و اهلس کم‌اعتقاد و سست شده‌اند. از هر کسی خبری می‌شنوند گمان می‌کنند که باز می‌خواهند آن‌ها را به دام بیندازد (Bukhara Sharif, 1912, No. 14: 2). اما تقدیرگرایی این گروه را عبدالرئوف فطرت این‌گونه معرفی می‌کند: «این جماعت هم سعادت دنیا و هم سعادت آخرت را طالبند، ولی برای رسیدن هیچ یک حرکتی نمی‌کنند و ... گویا این تنبلی خود را توکل می‌نامند، وقتی به تنگ می‌آیند به کنج مسجد می‌روند و دعا می‌کنند» (Fitrat, 1992: 26). اعتقاد آن‌ها بر این است که کارها با خداست. انسان در هیچ امری مختار نیست. خداوند در قرآن می‌فرماید: بگو همه از خداست (Bukhara Sharif, 1912, No. 94: 2). روزی قسمت شده است و کم و بیش نخواهد شد. از نظر روزنامه از این مقدمه‌ها و احادیث درست، همواره توسط این طایفه تفسیرهای باطل بیرون آمده و طوری معنی شده است که عوام دست از کار برداشته و حواله به تقدیر می‌کنند. روزنامه در نقد این باور می‌نویسد: آشکار است که روزی‌دهنده و قسمت‌کننده خداست، ولی روزی را به اندازه کار و کسب هرکس قسمت

می‌کند. نباید عاطل و باطل بود بلکه خود کارکردن و تلاش کردن، با خدا بودن است. حضرت خاتم خود تجارت می‌کردند، حضرت علی(ع) دهقانی می‌کردند. اگر روزی بدون تلاش خود به خود می‌رسید این‌ها اولین کسانی بودند که دست از کار بردارند (Bukhara Sharif, 1912, No. 60: 2; No. 27: 3).

مطالعه تاریخ نشان می‌دهد مسلمانان تا زمانی که جویای ترقی بودند، می‌یافتند و بعد از آنکه از طلب ایستادند فارغ ماندند (Bukhara Sharif, 1912, No. 52: 3). زیرا قانون الهی این است که لیس للإنسان إلا ما سعى. انسانی که بی‌کار نشسته و آرزوی سعادت می‌کند مایوس خواهد شد (Bukhara Sharif, 1912, No. 60: 2). ترقی خواهان افسوس می‌خورند که آن‌ها که اسلام را قبول نکرده‌اند، اوامر آن را سرمشق خود قرار داده و در حقایق اشیا تأمل کرده‌اند، در نتیجه صنایع و فنون حیرت‌آور نصیب ایشان شده است. اما ما مسلمانان که در ظاهر تابع قرآنیم و خود را اهل ایمان می‌دانیم، فقط از پدران تقلید و به ظاهر احکام اکتفا کرده‌ایم (Bukhara Sharif, 1912, No. 43: 3).

گردانندگان روزنامه بی‌بی از نابودی دین ندارند؛ زیرا باور دارند که دین اسلام تا قیامت باقی می‌ماند، اما مسلمانان به دلیل بی‌اعتنایی به احکام آن نابود خواهند شد. اگر چند نفر مؤمن واقعی باشند هم به دلیل آنکه کارها را حواله به تقدیر می‌کنند همیشه زیردست و بی‌اقتدار خواهند بود (Bukhara Sharif, 1912, No. 93: 2).

۴. عقلانیت

عقل‌گرایی به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم گفتمان تجددخواه، به‌عنوان یک خرده‌مفهوم در روزنامه بسیار پررنگ است. عقل‌بستگی در جامعه بخارا نقطه مقابل تقلید کور و پیروی بدون طلب برهان است. عبدالرئوف فطرت می‌گوید: توده‌های مردم گوسفندوار از علمای خود پیروی می‌کنند (Fitrat, 2011: 98). آن‌ها قرآن را که خداوند حکیم به اولین عقلای عالم فرستاده، به لفظ می‌خوانند و به روح پدران خود می‌بخشند و هیچ تلاش نمی‌کنند تا اسرار آن را فهمیده و اوامر آن را بکار بندند (Fitrat, 1992: 6-7). در چنین فضایی روزنامه مکرر این نکته را تلقین می‌کند که نمی‌توانیم بنای عقاید و ایمان خود را بی‌دلیل به تقلید صرف بگذاریم (Bukhara Sharif, 1912, No. 50: 3; No. 93: 2). باید بپرسیم و در پرسیدن هم قانع به فتوای بی‌دلیل و برهان نباشیم (Bukhara Sharif, 1912, No. 49: 2). معنای برهان عبارت از تفحص آثار سبحان است. مدنیت امروز جهان نتیجه همان تفکری است که قرآن پیوسته امر می‌فرماید؛

بنابراین هیچ دشمنی و مخالفتی میان دین‌داری و تمدن نیست (Bukhara Sharif, 1912, No. 3: 50). آنان که در عالم و اجزای آن به نظر تجربه و فهمیدن خواص آن ملاحظه فلسفی به‌کار بردند، بی‌تردید تلگراف، تلفن، گرامافون و وسائل دیگر را اختراع کرده‌اند و آگاهی به خالق عالم بیشتر نتیجه داده است. حجت ترقی‌خواهان بخارایی همچون روشن‌فکران دینی دنیای اسلام این است که دین آن‌ها را به عقل‌گرایی و استدلال‌خواهی امر کرده است (Bukhara Sharif, 1912, No. 87: 3).

ب) فرایند تقویت دال‌ها (خرده‌مفاهیم)

۱. برجسته‌سازی مفهوم عقب‌ماندگی (نقد وضع موجود و ارائه الگوی مطلوب)

ترقی‌خواهان جدیدی به دلیل برآمدن از زیست‌بوم معرفتی جامعه بخارا واقف به این هستند که انتظار اندیشمندبودن از توده‌هایی که هرگز فرصتی برای رشد و بلوغ نداشته‌اند، به مصداق آب در هاون کوبیدن، فقط ملالی بی‌نتیجه نصیبشان می‌کند. از این‌رو، در گام نخست تلاش دارند تا آن‌ها را با این درک که جامعه بخارا در مسیر انحطاط قرار دارد، هم‌سو کنند. ارجاع به حافظه تاریخی و گذشته باشکوه، حقیقت نابسامانی وضع امروز را آشکار می‌سازد:

«وقتی به گذشته خود نگاه می‌کنیم می‌بینیم یک وقتی ما هم اسم و رسمی داشتیم و منشأ کاری بودیم... اما حالا اسم ما از دفتر دانایی محو... شده است.» (Bukhara Sharif, 1912, No. 3: 2). افسوس آنگاه بیشتر می‌شود که شکوه گذشته مسلمانان محو شد: «وقتی که در عالم بشریت ذکری از جمعیت و مدنیت نبود... مدینه ما منور، مکه ما کانون توجه اولاد بشر بود» (Bukhara Sharif, 1912, No. 3: 2). «مدنیت با اسلامیت در دنیا همراه بودند. حالا... به همه چیز محتاج شدیم» (Bukhara Sharif, No. 5: 2). روزنامه بخشی از آوارگی و سرگردانی در وادی جهل را به عادت‌ها منتسب می‌سازد و می‌گوید: «اگر کسی نقدی بر آن‌ها وارد آورد او را تکفیر می‌کنیم» (Bukhara Sharif, 1912, No. 67: 3). این‌گونه شد که امروزه کسانی که زمانی بندگی مسلمانان را با افتخار آرزو می‌کردند مسلمانان را لایق جاروکشی در خانه‌شان نمی‌دانند (Bukhara Sharif, 1912, No. 13: 2).

حال و هوایی که روزنامه برای بخاراییان تصویر کرد، غریب و نامأنوس نیست، زیرا مدتی است که اربابان روس با رسالت متمدن‌کردن آن‌ها (که وحشی می‌خواندشان) وارد سرزمینشان شدند و بر مقدراتشان مسلط شدند. حال که این هم‌سوئی ایجاد شد روزنامه گام نخست درمان آن را مطرح می‌سازد: «بعد از اینکه خود را به این حال دیدیم اگر دنبال اصلاح نیرویم نعوذ

بالله، اصل از حیوانات خواهیم شد» (Bukhara Sharif, 1912, No. 13: 2). پیش‌بینی روشن روزنامه از آینده دارالاسلام بخارا بسیار تلخ است: «تا ما به ارشاد و هدایت قرآن برنگردیم، تا اغراض و انانیت در میان ما هست خداوند هم به جزای عمل ما را تقسیم در میان اجانب و ذلیل و زبون روزگار مانند اهل سبا خواهد فرمود، عاقبت خیری نخواهیم دید» (Bukhara Sharif, 1912, No. 94: 3).

مخاطبانی که از هشدارهای روزنامه به تشویش افتاده‌اند، رها نمی‌شوند، بلکه راه نجات را در همان صفحه‌ها و خطوط می‌یابند: باید با تمسک به دین در راه رفته ملل مترقی گام برداریم (ترقی دین‌مدارانه)، این عبارت همان چیزی است که ترقی‌خواهان می‌خواهند طلبش در خواننده ایجاد شود: «برماست که بر وضع ترقی و تعالی دیگران نگاه کنیم، هر کاری که آن‌ها کردند و علت سعادت و ترقی آن‌ها شده ما هم بکنیم» (گام دوم در درمان) (Bukhara Sharif, 1912, No. 12: 2).

۲. برجسته‌سازی مفهوم دین‌خواهی

تار و پود حیات در بخارا با مظاهر و کلیدواژه‌های دینی چنان درهم تنیده بود که تمسک به این ابزار محبوب و قدرتمند برای هر گفتمان و جریانی امکان‌غیریت‌سازی از نظام معنایی رقیب را فراهم می‌ساخت. محرران روزنامه می‌دانستند که خلاق هرگونه تغییری را با ارجاع به آموزه‌های دینی خود حرام و تغییرخواهان را بدعت‌گذار می‌دانند. بنابراین مهم‌ترین راهبرد در همه شماره‌های روزنامه این بود که خوانندگان مکرر نسبت به دین‌داری و دین‌خواهی گردانندگان آن اطمینان یابند. چنین بود که در مفصل‌بندی نظام معنایی محرران، هم‌زمان با معرفی همه دال‌ها، عنصر دین برجسته می‌شود. در شماره پنجاه می‌نویسد: ما دین اسلام را اساس مدنیت و اصل انسانیت می‌دانیم. هرچه اسمش مدنیت و معارض اسلام باشد آن را مخالف حقیقت می‌پنداریم. هر حکمی از هر کسی شنیدیم که برضد تعالی و ترقی اسلام و مدنیت آن باشد، برگرفته از شریعت نخواهیم شمرد. اساس توصیه به علم نیز ابداع جدیدی‌ها نیست، بلکه تکلیف قرآن است. اگر کسی از آغاز تا پایان این کتاب مقدس را ملاحظه کند آشکارا می‌بیند که تکلیفی بالاتر از علم برای انسان فرموده است (Bukhara Sharif, 1912, No. 2: 2).

در توجیه دینی لزوم ترقی و پیشرفت با اشاره به سنت اسلامی این‌گونه احتجاج می‌کند: «چه حد و درجه‌ای را برای تکمیل تمدن تعیین فرموده‌اند که از آن درجه و حد نباید گذشت که مرتکب حرام می‌شوند؟ کدام مسئله شرعی را صنایع و فنون مدنی تکذیب می‌کند؟ به

روشنی بفرمایید کدام علم و وضع تمدن با دینداری معارض است؟ دین اسلام هیچ‌گونه ترقی و تعالی علوم و فنون و صنایع مدنی را مانع نشده و ترس و تشویشی ندارد» (Bukhara Sharif, 1912, No. 49: 3).

حتی در توجه به عقل نیز بر باورهای دینی متمرکز شده و از خاستگاه دین از عقل دفاع می‌کند: «خداوند در قرآن ما را مکلف فرموده که از اهل ذکر و علما سؤال بپرسیم. در پرسیدن هم قانع به فتوای بی‌دلیل آن‌ها نشویم» (2: Bukhara Sharif, 1912, No. 42). در فرایند پیوند دادن خرده‌مفهوم‌ها (دال‌ها) با دین در سراسر شماره‌های روزنامه مروری جامع بر همه آیات، احادیث و حتی تفسیرهایی که بحث اصالت علم، عقل‌گرایی و ترقی را دارند صورت می‌پذیرد.

ج) غیریت‌سازی و به‌حاشیه‌رانی نظام معنایی گفتمان رقیب

در مجموع ابزارهایی که جدیدی‌ها برای تثبیت گفتمان خود به‌کار گرفتند، رقیق‌ترین نوع غیریت‌سازی متعلق به روزنامه است. شاید حلقه روشن‌فکران مسئول روزنامه (برخلاف طیفی از تندروها) می‌دانند که «غیر» می‌تواند به‌عنوان یک رقیب در صحنه حضور داشته باشد و علاوه بر رونق فضای رقابت به‌عنوان یک بیرون‌سازنده در ایجاد و شکل‌گیری هویت ایفای نقش کند. اگر این تحلیل درست نباشد می‌توان این‌گونه پنداشت که دست‌کم آن‌ها به دو نکته واقفند: نخست اینکه مخاطبان روزنامه، توده‌های مردم از هر گروه و طبقه‌ای هستند. دوم اینکه درک درستی از شکننده‌بودن موقعیت آن دارند، بنابراین نمی‌خواهند خود به‌دست خود بهانه‌ای برای به‌تعطیلی‌کشاندن آن، فراهم سازند. اقدامی که در این زمینه انجام می‌دهند این است که: بدون حمله مستقیم و شدید به علمای قدیمی که می‌دانیم آن‌ها را فاعل اصلی در انحطاط جامعه می‌دانند، ضمن نقد آرام و گاهی غیرمستقیم فعل آن‌ها، از مسلمانان درخواست این را دارند که به هرکس که لباس این طایفه را می‌پوشد اعتماد نکنند.^۳

نکته دیگری که روزنامه هدف قرار داده، یکی از خرده‌مفاهیم مهم گفتمان قدیمی بخارا

۱. در شماره دوم می‌گوید: روزنامه باید نفعش عام و فایده‌اش تام باشد. ما باید متناسب با حال عامه مردم سخن بگوییم.

۲. نمونه‌ای از مواضع این طایفه را در آثار تاش خواجه اثری از جدیدیان خجند می‌بینیم. وی می‌گوید: وظیفه هر روشن‌فکری فاش کردن نادانی، گشسته‌چشمی و دورویی و فسادِ ملایان است (Rajabov, 1959: 240).

۳. نویسنده با تقسیم این طایفه به دو گروه و مبهم‌گذاشتن مصداق حساسیت کمتری را برمی‌انگیزاند.

یعنی تقدیرگرایی است. این روحیه که در نتیجه به تصرف گرفتن مردم و تلقین روحیه تسلیم در برابر خود در توده‌ها تقویت شده بود، از نظر جدیدی‌ها از عامل‌های مهم انحطاط دنیای اسلام بود، اما روزنامه نمی‌توانست ساختارشکنی تنیدی داشته باشد و در گام نخست میزانی از تقدیرگرایی را می‌پذیرد، در شماره ۲۴ با عنوان ترقی اقتصادی به مناسبت برداشت بسیار اندک محصول و فقر مردم به تحلیل این امر می‌پردازد. پاسخ توده‌های مردم به‌طور طبیعی به این شرایط این است که رزاق خداست و علت تنگی روزی اراده الهی است. در چنین شرایطی او تنها می‌خواهد توجه آن‌ها را به این نکته جلب کند که ضررکشیدن دو جهت دارد: یکی آسیب آسمانی است (پذیرش تقدیرگرایی) و دیگری آسیب زمینی ...

در گام دوم از تقدیرگرایان محض انتقاد می‌کند: «جمعی را اعتقاد بر این است که کارها با خداست. انسان در هیچ امری مختار نیست». توصیه روزنامه به مسلمانان این است که اعتنایی به این حرف‌ها نداشته باشند. قرآن را بخوانند و به تمام عمل کنند نه به حرف‌های مغرضانه پسران جاهلان (2: Bukhara Sharif, 1912, No. 94).

نتیجه

تصویری که از درون روزنامه بخارای شریف بیرون کشیده شد، مربوط به جامعه‌ای به‌شدت سنتی است که ناخواسته درگیر امواج مهاجم نوشدگی شده است و باید تعریفی از هویت مسلمانی خود داشته باشد. گردانندگان روزنامه به‌عنوان نمایندگان روح نوگرایی در بخارا در رقابتی نابرابر با گفتمان حاکم قدیمی، مسلح به همان ابزارهای متعارف نوگرایان دنیای اسلام شدند و تلاش داشتند تا جهان مدرن را از زاویه هویت اسلامی بفهمند. نوشتار حاضر مروری بود بر نحوه تثبیت این فهم در قالب یک گفتمان در جامعه و قبولاندن آن به توده‌های اجتماع با طرح این پرسش که چگونه جریان جدید و نوگرا با وجود سلطه گفتمان قدیم، با ابزار روزنامه نظام معنایی خود را هژمونیک می‌سازد؟ قابلیت فوق‌العاده نظریه گفتمان لاکلا و موفه در تبیین پدیده‌های اجتماعی و سیاسی، این امکان را فراهم ساخت تا فضای دشمنی و غیریت‌سازی نیروهای سیاسی و گفتمان‌های رقیب به‌گونه‌ای متفاوت در این نوشتار تبیین شود. به این صورت که نوگرایان تلاش کردند تا در برابر انسجام معنایی و استیلای گفتمان قدیمی، ابتدا عناصر جدیدی را که نتیجه ورود بخارا به دنیای مدرن هستند، از حوزه گفتمان‌گونگی خارج و تبدیل به وقته و دال کنند و سپس با ایجاد ارتباط مؤثر میان این دال‌ها و دال مرکزی خود، ثبات معنایی ایجاد کنند. این کار با خلق فرایند مفصل‌بندی و به کمک

مفهوم هژمونی صورت گرفت. مدعای تحقیق این‌گونه طراحی شد که «محرران جدیدی روزنامه با آگاهی از احوال جهان و تمسک به سنت اصیل اسلامی، ضمن تلاش برای بیداری خرد دینی توده‌های مردم، نظام معنایی رقیب را که بر سنت‌های بومی - دینی و تقدیرگرایی تأکید داشت به حاشیه رانده و در راه تثبیت خود گام برداشتند». نتیجه به آزمون گذاشتن مدعا این شد که روزنامه طی فرایندی با معرفی خرده‌مفاهیم (دال‌های) خود و ایجاد ارتباطی پویا با اندیشه‌(دال) مرکزی، برجسته‌سازی مفاهیم مورد پذیرش و همچنین غیریت‌سازی ضعیفی که نتیجه ایجاد بی‌قراری در دال‌های گفتمان رقیب بود، تلاش منسجمی در راه هژمونیک‌سازی نظام معنایی گفتمان جدیدی صورت داد.

References

- Aini, Sadr al-Din (1981), **The History of the Monarchies of Bukhara, by the Effort of Perfectness**, Dushanbe: Erfan [in Cyrillic].
- Aini, Sadr al-Din (1984), **Notes (Full Five-Volume Course), by the Efforts of Ali Akbar Saeedi Sirjani**, Tehran: Agah [in Persian].
- Aini, Sadr al-Din (2002), **The History of the Intellectual Revolution in Bukhara, with the Introduction by Kamaluddin Sadr al-Din Aini**, Tehran: Soroush [in Persian].
- Ayeneh (1914), No. 14, Feb. 8, p. 3 [in Persian].
- Becker, Seymour (2004), **Russians Protectorates in Central Asia (Bukhara and Khiva 1865-1924)**, Routledge Curzon, London and NewYork.
- Bukhara Sharif** (1912), No. 2, Mar. 25, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 3, Mar. 27, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 5, Mar. 28, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 6, Mar. 31, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 12, Apr. 7, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 13, Apr. 8, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 14, Apr. 9, pp. 1, 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 24, Apr. 22, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 27, Apr. 26, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 42, May 12, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 43, May 13, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 49, May 21, pp. 2, 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 50, May 22, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 52, May 24, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 60, Jun. 3, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 67, Jun. 11, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 85, Jul. 2, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 87, Jul. 4, p. 3 [in Persian].

- Bukhara Sharif** (1912), No. 91, Jul. 10, p. 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 93, Jul. 10, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 94, Jul. 12, pp. 2, 3 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 98, Jul. 20, p. 2 [in Persian].
- Bukhara Sharif** (1912), No. 99, Jul. 21, p. 2 [in Persian].
- Fitrat, Abdul Raouf (1992), **Debate**, Dushanbe: BN [in Cyrillic].
- Fitrat, Abdul Raouf (2011), **Indian Sayings**, Tehran: Shahriaran [in Persian].
- Golmaradzadeh, Payvand (2009), "A Thought on the Edge of a Forgotten Tajik Literature", **Rudaki**, Vol. 10, No. 25, pp. 19-36 [in Persian].
- Kasraee, Mohammad Salar and Ali Pouzesh Shirazi (2009), "The Discourse Theory of Laclau's and Mouffe Effective Tool in Understanding and Explaining Political Phenomena", **Political Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science**, Vol. 29, No. 3, pp. 360-339 [in Persian].
- Kaviani, Najmuddin (2007), "A Study on the Chronicle and Character of Bukhari Sharif", **Goftego**, No. 49, pp. 124-151 [in Persian].
- Laclau, E. and C. Mouffe (1985), **Hegemony and Socialist Strategy: towards a Radical Democratic Politics**, London: Verso.
- Laclau, E. and C. Mouffe (2002), "Recasting Marxism", in: James Martin (ed.), **Antonio Gramsci: Critical Assesment of Leading Political Philosophers**, Routledge.
- Marsh, David and Jerry Stoker (1999), **Methodology and Theory in Political Science**, Translated by Amir Mohammad Haji Yousefi, Tehran: Institute for Strategic Studies [in Persian].
- Modirshanechi, Mohsen (1999), **Mid-Asia (Collection of Articles and Discussions on Central Asia and the Caucasus)**, Tehran: Ketabe Baaz [in Persian].
- Motamednejad, Kazem (2011), **The Press in Central Asia (Journalism Developments in the Era of Modernism, Sharing and Independence)**, Tehran: Science Publishing [in Persian].
- Rajabov, Zarif (1959), **From the History of the Thoughts of Tajik Political People in the Second Half of the 19th to the First of the 20th Stalin Abad**, Tajikistan Publications [in Cyrillic].
- Shakouri Bukharai, Mohammad Jan (2012), **Pan Turkism and the Historical Fate of Tajiks**, Dushanbe: Adib [in Cyrillic].
- Tajik, Mohammad Reza (2004), "Discourse, Politics and Society", **Discourse Quarterly**, No. 8, pp. 51-65 [in Persian].